

Horváth Sándor

1956 történetírása a rendszerváltás óta¹

A történeti munkák társadalmi és történeti képződmények, sőt, maguk a történészek is egy jellegzetes történelmi csoportot alkotnak, sajátos társadalmi arculattal. A történetírás – a kultúra részeként – kommunikációs rendszerként is értelmezhető, olyan “írott nyelvként”, amelynek saját “nyelvtana” van.² Ebben az értelmezési keretben a történészek által létrehozott szövegek válnak az elemzés tárgyává, nem pedig az, hogy kinek van “igaza” a múltról szóló diskurzus egyes kérdéseiben. Történetírói kifejezéssel élve ebben az esetben a múltról szóló történészi szövegek válnak “forrássá”, egymás mellett létező, viszonylagos igazságokat képviselő szövegekké. Ez a megközelítés felrúgja azt a sokak által alapvetőnek tartott történészi szabályt, hogy a források – jelen esetben monográfiák, biográfiák, tanulmányok – “valóságtartalmának” vizsgálata nélkül képzelettel el, rekonstruálja a múltat és elsősorban azt helyezi a középpontba, hogy milyen fontosabb tényezők határozták meg a múltról – jelen esetben az 1956-ról – szóló történeti munkák beszédmódját 1989 után.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy vázoljam azokat az általam fontosabbnak ítélt magyar történetírói *értelmezési kereteket*, amelyek meghatározták az 1956-ról szóló történetírás téma- és műfajválasztását 1989 után. Az áttekintés korántsem lehet teljes, mivel a kilencvenes években megjelent, 1956-ról szóló történeti munkák elemzése már önmagában is önálló monográfiát érdemelne, nemcsak a témában megjelent könyvek és tanulmányok hatalmas száma, hanem az azokban szereplő megközelítések sokszínűsége, nem utolsósorban a történelmi tudat változása miatt is. Nem beszélek 1956 diplomáciatörténeti megközelítéseiről, annak ellenére, hogy úgy vélem, a diplomáciatörténet beszédmódján belül éppen ez az a terület, amiben talán a legtöbb eredményt sikerült felmutatni 1956-tal kapcsolatban: ezen belül kiemelném az 1996-os nemzetközi konferencia előadásait, valamint a “Döntés a Kremlben” című könyvet.³

¹ Az írás egy változata előadásként hangzott el az “Emlékezők, emlékeztetők, felejtők – 1956 négy és fél évtizedes emlékezete” című konferencián, amelyet az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézete rendezett 2001. október 15-16-án Budapesten.

² Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, 2001, Helikon. 152-153; Peter Burke: *Antropológusok és történészek. Megjegyzések egy kapcsolat történetéről*. BUKSZ, 1992. 4. sz. 490-496.

³ “Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” című konferencia előadásait tartalmazza: *Évkönyv. V. 1996/1997*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet; Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

1956 történetírásában a rendszerváltás sok szempontból cezúrát jelentett a levéltárak fokozatos *megnyitásától* kezdve a nyilvános és szabad, 1956-ról szóló történészi diskurzusig. 1989 után lassan, de fokozatosan megnyíltak azok a levéltárak, amelyekben a legtitkosabbnak minősített dokumentumokat őrizték; ha nem is teljes mértékben, de egyre nyíltabban kezdtek el visszaemlékezni az egykori szereplők 1956-ra; lehetővé vált, hogy politikai vagy ideológia megkötöttségektől függetlenül is szabadon publikáljanak 1956-ról hivatásos és kevésbé hivatásos történetírók. Mégis, elhamarkodottság lenne azt állítani, hogy 1956 történetírása 1989 után gyökeresen megváltozott. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a történészek jelentős energiáit kötötte le, hogy számos történeti kérdéssel abban a kontextusban kellett foglalkozni, amit még a “Fehér Könyvek” által megalapozott Kádár-kori hivatalos, az “emigrációs” vagy a “szamizdat” történetírás generált. Gyakran azok a kérdések kerültek a középpontba, amelyeket a Kádár-kori propaganda vagy az azokkal éppen ellenkező emigrációs vagy “szamizdat” történetírók véltek fontosnak 1956 kapcsán. Igaz, a két csoport különböző forrásokra építve konstruálta meg annakidején a maga 1956 képét, hiszen míg a Kádár-kor hivatalos 1956 történelemképét közvetítő szerzők az írott források egy jelentős részéhez hozzáférhettek, addig az emigránsok vagy a “szamizdat” szerzők – néhány megőrzött jegyzőkönyvet leszámítva – többnyire a szóbeli visszaemlékezésekre, vagy éppen saját emlékeikre hagyatkoztak. Ezért is válhatott az oral history az 1956 történetével foglalkozó emigráns vagy hazai szamizdatban publikáló történetírók számára sokszor elsődleges forrássá, és az általuk összegyűjtött anyagra építve lehetett létrehozni az Oral History Archívumot, amely Magyarországon példa nélkül állt abból a szempontból, hogy kizárólag a szóbeli visszaemlékezések archiválására helyezte a hangsúlyt. Mindazonáltal mind a Kádár-kori hivatalos, mind az emigráns vagy “szamizdat” történetírás normatív kontextusban ábrázolta 1956 történetét, ami komoly hatással volt (és van) 1956 rendszerváltást követő történetírására.

A történészek egy részét 1989 után meglepetésként érte, hogy a sokszor politikai töltettel átitatott – ennek ellenére, gyakran történészek közötti – viták középpontjába 1956 értelmezési kerete került a “tényfeltárás” helyett. Ezzel kapcsolatban Litván György írta 1992-ben, az 56-os Intézet első évkönyvének indítótanulmányában: *“nem számítottunk arra, hogy maga a forradalom jellege, mibenléte, célrendszere, fő erői és vezetői körül ismét fellángolhat a vita, hogy csaknem az egykori 1956-57-es szinten – “forradalom vagy ellenforradalom” – kell újratekinteni és folytatni a >>hitvitát<< 1956-tal kapcsolatban”*.⁴ A “hitvita” az azóta

⁴ Litván György: Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma. In: *Évkönyv. I. 1992*. Budapest, 1992, 1956-os Intézet. 7-16.

eltelt csaknem tíz évben kisebb-nagyobb megszakításokkal tovább folytatódott, és alapvetően meghatározta az 56-os kutatások és az 56-ról szóló történeti irodalom tematikáját és megközelítéseit.

Ebben a kontextusban a történészek a múlt olyan “hivatásos értelmezői” voltak, akik a múltról szóló “igazmondás” letéteményesei, feladatuk pedig az, hogy úgynevezett “helyes történelmet” írva, pontosan elmondják, ami “valójában” történt: az eseményeket, az okokat, a fontosnak tartott, vagy egyes irányzatok által fontosnak *ítélt* személyek életének történéseit, megírják a “hősök” életrajzait (helyenként hagiográfiáit) és a “bűnösök” rémtetteit. Ebben a megközelítésben 56 percről-percre bontott eseménysorozata, vagy egy-egy fontosnak tartott, többnyire nagypolitikai szereplő legapróbb cselekedete is értelmet *kapott* vagy éppen – interpretációtól függően – értelmet *nyert*, ami valamilyen determinált irányba mutatott.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy azok az emberek, akiknek egy adott történés vagy helyszín hozzátartozik az identitásához, nehezen viselik, ha ez az identitásképző tényező elemzés tárgyává válik. Az 1956-os Corvin-köz, a Petőfi-kör, vagy a gyűjtőfogház meghatározta vagy éppen megváltoztatta azoknak az embereknek az identitását, akik saját személyes történelmükben kulcsfontosságú helyként határozzák meg ezt vagy azt a helyszínt, intézményt. Részben emiatt, részben 1956-os, és azt követő élményeik miatt ezek az emberek sokszor úgy vélik, hogy személyes érintettségük kizárólagos kompetenciát biztosít nekik egy adott helyszín vagy egy adott esemény történeti képének megkonstruálására. 1956 identitásképző tényező. Ezért azok az emberek nehezen viselték 1956 vizsgálati tárggyá tételét, akik több szállal kötődtek hozzá, akik személyes múltjukat 1956 fényében konstruálták meg. Ezen “nem-hivatásosnak” is tartott “emlékezők” rendszeres, mégis váratlan felbukkanása és emlékezése sokszor megkérdőjelezte a történészek történelmét, ami egyrészt ahhoz vezetett, hogy minden irányzat megtalálta a maga “emlékezőit”, másrészt a történészek témái közé csak elvéve került olyan, ami azzal foglalkozott volna, hogy miként hatott az egyes emberek vagy csoportok identitására 1956, illetve hogy 1956 milyen szerepet kapott a huszadik század második felében a magyar nemzeti identitás újradefiniálásában.

Az 56-tal foglalkozó történeti munkák társadalomképére jellemző, hogy a történészek többnyire elfogadták azt a tételt, hogy a totalitárius kormányzatok intézkedései áthatották a társadalmi berendezkedés teljes vetületét, ezért elsősorban a politikai történéseket kell feltárni. Ez pedig mindenekelőtt a külpolitikai összefüggések, az állampárt vezető szerveinek és tagjainak tevékenysége és az 56-os politikai intézmények és tagjaik politikai cselekedeteinek története. Ennek függvényében, kimondva vagy kimondatlanul sokan magukévá tették azt a

társadalomról szóló korabeli beszédmódot is, amelynek megfelelően a társadalmat a “munkás-paraszt-értelmiség” háromsztatú vetületeként ábrázolták, még akkor is, ha tudták, hogy sem a “paraszság”, sem a “munkásság”, sem az “értelmiség” nem létezett abban a formában, amilyenek a korabeli iratok azt láttatták. Sőt, kérdéses, hogy ez az egynemű felosztás egyáltalán alkalmas-e arra, hogy kizárólagos használatával a mélyreható társadalmi folyamatok elemezhetőek legyenek. Erre a problémára 1956 társadalmi folyamatainak elemzése kapcsán Valuch Tibor már 1993-ban felhívta a figyelmet: *“a munkás, értelmiségi, diák és paraszt kategóriák túlságosan tágak ahhoz, hogy valójában választ kapjunk kérdéseinkre. Hiszen egy adott mikrotársadalmi közegben korántsem volt mindegy, hogy valaki tsz-tag-e vagy egyéni gazda, napszámos vagy ingázó munkás.”*⁵ Mégis úgy tűnik, a probléma feloldására született eddigi kísérletek alig-alig hoztak létre 56 értelmezésében használható társadalomtörténeti modellt. Ez talán annak is köszönhető, hogy még ez utóbbi megközelítésben említett társadalmi csoportok megkülönböztetése is jóval erősebben kötődött a makrotársadalmi kategóriákhoz, mint a mikrotörténeti megközelítéshez.

Ez valószínűleg összefügg azzal is, hogy a szerzők sokszor annak az eldöntésével bajlódtak, hogy “kik vettek részt?”, “ebből hány volt munkás?”, vagy “hány százaléka volt az elítélteknek értelmiségi?”. Ezzel szemben megkérdőjelezhető, hogy van-e történetírói konszenzuson alapuló definíciója a korabeli “résztvevő”, “munkás”, vagy “értelmiségi” kategóriának. Vajon nem ugyanúgy fontos történeti szempontból egy “nem-résztvevőnek” minősülő, tömegben bámészkodó ember magatartása és reflexiói, mint azé, aki “a szobrot döntötte”, ezáltal “résztvevőnek” minősül? A modern kollektív magatartásformákra adott elméletek ismeretében, egyáltalán érdemes-e elkülöníteni a “résztvevő” és “nem-résztvevő” fogalmát?

1956 történeti megközelítését nagyban befolyásolja az 1950-es évek megközelítése. Bár banálisan hangzik, talán mégis érdemes hangsúlyozni azt a sokszor figyelmen kívül hagyott kijelentést, hogy 1956 társadalma nincs az 50-es évek társadalma nélkül és fordítva. Ennek a problémának gyakori feloldása 1956 politikátörténetiből társadalomtörténeti korszakhatárrá transzformálása, aminek révén 1956 jelen van, de csak mellékesen, vagy éppen fordítva, a társadalom jelen van, de csak mint mellékszereplő, arctalan tömeg. Ebből a tömegből 56 kapcsán többnyire azokat a korabeli politika által definiált rétegeket emelik ki,

⁵ Valuch Tibor: Adalékok Hajdú-Bihar megye forradalmi bizottmányainak történetéhez. In: *Évkönyv. II. 1993.* Budapest, 1993, 1956-os Intézet. 175-194.

amelyek a legtöbbet szenvedtek az ötvenes években. A mobilitási folyamatok sokrétűsége, a társadalmi mozgások többirányúsága többnyire árnyékban marad.

A ma már akár hagyományosnak is minősíthető értelmezési keret szerint a magyar társadalom az ötvenes években “lesodródott” a természetes fejlődés útjáról, a sztálinizmus összeütközésbe került az “eredeti” magyar történelemmel, és 1956-ban a “hatalomnak kiszolgáltatott tömegek” ezt próbálták korrigálni. Mindehhez hozzá tartozik, hogy 1956 Magyarország számára külföldön a második világháborús szerep miatti megbélyegzéstől való szabadulást is jelentette. Az ötvenes években zajló társadalmi folyamatokat gyökeretlennek, teljességgel diszkontinuusnak minősítő értelmezések hajlamosak 1956-ot a “jó” és a “rossz”, adott esetben a “kommunisták” és a “forradalmárok” sematikus harcaként is ábrázolni. Ezekben, a főleg megtorlást ecsetelő munkákban az “áldozatok vére” miatt katartikus hatásra törekvő krimiket olvashatunk. A korábbiakhoz képest újszerű megközelítést lehetővé tevő, a normatív értelmezési keretből kiutat kereső társadalomtörténeti modell adaptációjára Kövér György tett óvatos javaslatot akkor, amikor Losonczy Gézáról szóló könyvében 1956 értelmezésében tanulságos megközelítésként ábrázolta a nemzetközi szakirodalomban széles körben ismert, Tillyékhez kapcsolódó “kollektív erőszak” elméletét. Kövér értelmezésében “Tillyék szerint a modern korszak kollektív akcióinak az a paradoxona, hogy mennél elnyomóbb egy rendszer, annál kisebb az esély kollektív akciókra, ugyanakkor valamifajta közvetlen represszív beavatkozás szinte feltétele a kollektív erőszak kirobbanásának.”⁶ Az 1956-os forradalom értelmezése a “kollektív erőszak” megnyilvánulásaként igen távol állt a normatív értelmezési keretektől. Talán ennek is köszönhető, hogy mind a mai napig nem követte reflexió az elmélet adaptációjára tett javaslatot.

1956 megítélése szempontjából fontos a kommunizmus és annak társadalmi hatásának megítélése. Ezt is jelezte, hogy igen sok 1956-tal foglalkozó történész kapcsolódott be “A kommunizmus fekete könyve” kapcsán kirobbant vitába, amely erős politikai töltettel is bírt. Persze igen lakonikus ábrázolása egy ideológia társadalmi hatásának, ha az ideológia vélt

⁶ Kövér György: *Losonczy Géza. 1917-1957*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 263; Charles Tilly – Louise Tilly – Richard Tilly: *The Rebellious Century. 1830-1930*. 1975, Cambridge (Mass.), Harvard University Press. 257. A “kollektív cselekvés” és “kollektív erőszak” tekintélyes nemzetközi irodalmából érdemes még kiemelni Carl J. Couch, Richard Berk és John Lofland nevét, akik Tillyékhez képest is eltérő magyarázatokat adnak a kollektív magatartásformákra. Carl J. Couch: *Collective Behavior: An Examination of Some Stereotypes*. *Social Problems*. 1968. 15. sz. 310-322; Richard Berk: *The Controversy surrounding Analyses of Collective Violence: Some Methodological Notes*. In: James F. Short – Marvin Wolfgang (szerk.): *Collective Violence*. Chicago, 1972, Aldine. 112-118; John Lofland: *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. New Brunswick (NJ), 1985, Transaction Books. A “kollektív erőszak” elméleteinek történeti áttekintését adja, interpretálva és összehasonlítva a fenti szerzők elméleteit is: Clark McPhail: *The Myth of the Madding Crowd*. New York, 1991, A. de Gruyter.

vagy valós áldozatait számolgatjuk, még akkor is, ha a halottak számbavételét ősidőktől a történészek végzik.

A "hősiesség" esetében a kollektív emlékezet már régtől fogva használja a *nevesített számontartás* eszközét.⁷ Ez ugyanígy igaz az első, majd második világháborús esetekre, mint az aradi vértanúk felsorolására, vagy az 1956-os halottak számbavételére az egyik, majd a másik oldalon. 1989. június 16-án a Hősök terén nevek és a hozzájuk tartozó foglalkozások hangzottak el Nagy Imre újratemetésén, ezzel is jelezve, hogy az emlékezés gyakorlására a mártírumból teremt alapot. Az 56-osok nevesített számontartása a kivégzettek nevének és foglalkozásának számontartásával kezdődött, ami a hagiografikus jellegű 56-os életrajzok és adattárak születésének kezdetén kívül azt is jelezte, hogy a társadalom számára az 56-osok esetében is a foglalkozás az egyik legfontosabb identitásteremtő tényező.

A mártírok nevesített számontartására és rövid életrajzaiknak megírására igen gyorsan számos történészt hadra fogtak, és 1992-ben már folyamatban volt "a kivégzettek többszázás csoportja pontos névsorának, hovatarozásának és életrajzáinak összeállítása is".⁸ Az 56-os Intézet 1991-1992 évi tevékenységéről szóló beszámolóban az szerepel: "Fontos feladatunknak tekintjük a forradalom után kivégzett vezetők és fegyveres felkelők sorsának kutatását s életútjuk, harcaik és szenvedéseik megörökítését. Elsősorban a megtorló perek irataira támaszkodva, számos munkatársunk dolgozik ezen a feladaton."⁹ Az 56-ot kutató történészek egy részéhez kapcsolódó kutatásokat a beszámoló a mártírumból is gyakorolt emlékezet kontextusában ábrázolja.

Az ötvenhatosokról szóló minden jelentős történeti biográfia – leszámítva Kövér György Losonczy-könyvét – politikai életrajznak tekinthető (több esetben maguk a szerzők is ezt a műfajmeghatározást alkalmazták), ami teljesen szokványosnak mondható a kilencvenes évek magyarországi történetírásában. Ez persze annak is köszönhető, hogy a politikus vagy közéleti "hősök" gyakran nem túl sok személyes nyomot hagytak maguk után, ezért a szerzők többnyire a személytelen ideológiai diskurzusszövegek elemzésével próbálták ábrázolni

⁷ Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 89.

⁸ Litván: Az 1956-os magyar forradalom hagyománya... 16. A kivégzettekhez kapcsolódóan Rainer M. János végezte 1989 előtt a legalaposabb kutatást. Fényes Elek álneven: Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére. In: *Magyar Füzetek*, 17.sz. Párizs, 1986. 99-129; Uő.: Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz. *Beszélő*, 19.sz. (1987. 1.sz.) 43-63; [Újabb teljes közlése: In: *Halottaink 1956*. Budapest, 1989, Katalizátor Iroda. II.köt. 19-54; *Beszélő* összkiadás. Sajtó alá rend. Havas Fanny. Budapest, 1992, AB Beszélő Kiadó. II. köt. 649-663; részletek belőle: Kapitány Éva (szerk.): *301*. Budapest, 1989, Aura. 53-59.

⁹ *Évkönyv. I.* 1992. Budapest, 1992, 1956-os Intézet. 245-253.

hősüket, változó sikerrel.¹⁰ A politikai életrajzok jellemzője, hogy leginkább a köztörténetről szóló történeti diskurzusba illeszkednek, elsősorban nem “főhősükről”, hanem “főhősükről és koráról” szólnak, illetve arról, hogy a “főhősnek” milyen szerepe volt a korszak történelmében. A szerzők sok esetben szövegeikben vagy szóban kimondva, másik részük pedig kimondatlanul azért is folytatta kutatását, hogy az egykori hősök mártírúráját megörökítse, emléket állítson, a halottak végső nyugalomra leljenek.

Ezt a törekvést, még Kövér György, a Losonczy Gézáról szóló biográfia szerzője is vállalja, amikor könyve utolsó lapjain, a szövegen belül kiemelt helyen így fogalmaz: “Miközben az utókor történésze vizsgálását legyőzve, igyekszik megérteni azt a gépezetet, amely Losonczy Gézát a halálba hurcolta, megnevezi a fogaskerekeket, amelyek a végzetes úton robogó szerkezetet hajtották, abban reménykedik, hogy ezzel annak az időnek a közelítésén munkálkodik, amely meghozza végre a halottak végső nyugalalmát.”¹¹ Igaz, a mondatot más kontextusba helyezi az azt követő Claude Lévi-Strauss idézet, de nem veszi el súlyát.¹²

Rainer M. János könyvében azt a pillanatot, amikor a Nagy Imre könyv megírásának gondolata elkezdte foglalkoztatni, az 1989. június 16-i újratemetéshez köti: “Megragadott annak a napnak különös hangulata, légköre, érezhető politikai és erkölcsi jelentősége” – írja az első kötet előszavában és szinte erre rímel, ahogy lezárja a második kötetet: “az élettörténet [...] szereplője egy alapvetően erre alkalmatlan korban, mozgalmának képviselői között szinte egyedül, a kellő (nagy) pillanatokban kivételes erkölcsi tartást tudott sugározni.”¹³ A mártírúrájára emlékezésre kötelezte a kezdetben nevesített számontartással, később pedig biográfiákkal emlékező történészek jelentős részét. A kivégzettek életrajzainak összeállításából és az eseménytörténet helyenként percről-percre bontott fetisizálásából nőtt ki

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*. (Úf. 18. sz.) 2000. ősz. 117-140.

¹¹ Kövér György: *Losonczy...* 353.

¹² “Egyes társadalmak effajta magatartást tanúsítanak halottaikkal szemben. Nem engedik nyugodni, hanem háborgatják őket: olykor a szó szoros értelmében [...] és jelképesen is [...], ahol tekintélyért versengenek, és a versengőknek, hogy úgy mondjuk, állandóan segítségül kell hívní a halottakat [...] Ezek a társadalmak a többi társadalomnál jobban úgy érzik, hogy zavarják őket a halottak, akiket használnak. Úgy gondolják, hogy a halottak bosszút állnak üldöztetésükért: annál inkább követelődnek és perlekednek, minél inkább ki akarják használni őket az élők.” Claude Lévi-Strauss: *Szomorú trópusok*. Budapest, 1979, Európa. 284. Idézi: Kövér György: *Losonczy...* 353-354.

¹³ Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. Első kötet. 1896-1953. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 7; Uő: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. Második kötet. 1953-1958. Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 1999. 449.

az a háromkötetes adattár, amely az “1956 Kézikönyve” címet kapta és még valószínűleg hosszú évekig jól használható kézikönyvül szolgál az 1956-ot kutatóknak.¹⁴

Az 1956-os eseménytörténet megszületését nagyban befolyásolta, hogy az egyes események milyen szerepet töltek be a mártír-életrajzokban. A részletes eseménytörténet az életrajzokkal párhuzamosan jött létre. Az első 56-os Intézeti beszámolóban közvetlenül a mártíroknak való emlékéllítés fontosságának hangsúlyozását követi az a mondat, hogy *“Intézetünk igen fontosnak tartja, hogy a forradalom eseményeit Budapesten, sőt az ismertebb vidéki színtereken túl, országos méretekben feltárja [...] Úgy véljük, hogy ez az >>országos<< hozzáállás a következő évek munkájának fő iránya kell hogy legyen”*. Ennek az “országos eseményekre” koncentráló “Nagy Történetnek” a létrehozása abba a koncepcióba illeszkedett, amely az *“évtizedeken keresztül elhallgatott valóság feltárását”*¹⁵ tűzte ki célul. Ennek megfelelően minden forrásból, a periratokból, a sajtóból, sőt, még az interjúkból is elsődlegesen az 1956-os események voltak fontosak, ahogy Kozák Gyula írja az első évkönyvben az Oral History Archívumról: *“Az intézet alaptervékenységéből következően a legrészletesebben (tehát a legkevesebb információvesztéssel) a forradalom napjainak eseményeit rögzítjük”*. Vagyis ebben az összefüggésben a legfontosabb: *“a dátum, az esemény, a földrajzi hely”*.¹⁶ Az úgynevezett “kemény adatok” annalista kigyűjtésének eredményeképp, valószínűleg a huszadik század, de talán az egész magyar történelem legrészletesebb krónikája az 1956-os évről szól.

Könnyen gondolhatnánk, hogy a történetírói műfajok közül az annales utasítja el leginkább a narrációt: a krónika csak mérsékelten szelektál, alig-alig emel ki, sőt alig-alig hagy el, az interpretációt pedig szinte teljes mértékben a befogadóra hagyja. Persze ez az 56-os annalesok esetében sincs így.¹⁷ A középkori hagiográfiák ugyanúgy forrásai voltak a középkori krónikáknak, mint ahogy az 56-os “miniéletrajzok” forrásai voltak az 56-os eseménytörténeteknek, mondhatni ezek átszótták egymást, időnként egymásból táplálkoztak. Közhely, hogy egy történet egy bizonyos szempontból való elbeszélése szükségszerűen egy

¹⁴ Hegedűs B. András (szerk.): *1956 Kézikönyve. I-III.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet. A III. kötet a megtorlás áldozatainak adatait tartalmazza, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy róluk állt rendelkezésre a legtöbb adat, éppen az ezt megelőző mártírológiából kinövő kutatások miatt. Ugyanennek modernebb, nemcsak a kivégzettek életrajzait tartalmazó változata: “1956 enciklopédiája” című CD-ROM. Budapest, 1999, 1956-os Intézet.

¹⁵ Beszámoló az Intézet 1991-1992. évi tevékenységéről. In: *Évkönyv. I. 1992.* Budapest, 1992, 1956-os Intézet. 245-253.

¹⁶ Kozák Gyula: Az Oral History Archívumról (Bevezetés az OHA ‘56-os interjúinak annotált jegyzékéhez). In: *Évkönyv. I. 1992...* 255-266.

¹⁷ A történeti megjelenítés annales, illetve krónika formáinak konstrukcióját történő elemzéséről lásd: Hayden White: *A történelem terhe.* Budapest, 1997, Osiris. 103-142.

bizonyos értelmezés uralmát jelenti az összes többi lehetőséggel szemben. 1956 kutatásában hosszú időn keresztül annak az értelmezésnek az uralma érvényesült, hogy a források – legyen itt szó periratokról vagy szóbeli visszaemlékezésekről – arra valók, “hogy végre megtudjuk és elmondjuk, valójában mi történt 1956-ban”.

“Nem elég történelmi emléket állítani” – fogalmazott Hegedűs B. András 1995-ben, és 1956 kutatásának két fő forrását is megjelölte, majd elmondta a két forrás “hátrányait” is a “tényfeltárás” szempontjából: *“Kétfajta forrásunk van. Az egyik a szóbeli közlés; ezért folytatjuk az életútinterjúk gyűjtését. A másik forrást a periratok nyújtják. Mindkettő objektivitása megkérdőjelezendő. A perek, ha nem is mindig koncepciósak, de konstrukciós perek voltak. Ezért nagyon alapos kutatómunka és nagyon jó történelmi, társadalmi és jogi érzék kell ahhoz, hogy a periratok és a vizsgálati, nyomozati iratok szörnyű nyelvezetéből kihámozzuk, valójában mi is történt.”*¹⁸ A interjúkkal kapcsolatban ugyanennek, az eseményfeltáró értelmezés szemszögéből “zavaró adáshibának” a kiküszöböléséről már számos vita folyt.¹⁹

Az 56-os Intézet már 1994 februárjában vitát rendezett “Az oral history mint történeti forrás” címmel, amelynek egyik központi témája az interjúk “valóságfeltárásban” való használhatósága volt. Az intézet 1994-es beszámolója szélsőségesnek minősítette azt a nézetet, miszerint az interjúk elsősorban az interjúalanyok képzeiteit és reflexióit rögzítik. Mindenesetre már feltették a kérdést: *“vajon az interjúalanyok visszaemlékezései egy-egy történeti eseményre vonatkozó forrást jelentenek-e, vagy – szélső álláspont szerint – csupán az interjú pillanatában benne élő képzeteket és reflexiókat rögzítik?”*²⁰ A végkövetkeztetés az interjúk felhasználási irányáról a hagyományos mederbe terelte a kérdést azzal, hogy megállapította: “mindenképpen helyénvaló a sajátos >>oral history-forráskritika<< körültekintő alkalmazása”. A perek és a visszaemlékezők beszédmódja, sajátos elképzelései a múltból vagy reflexiói ezek szerint olyan zavaró tényezőnek számítottak, amit valamiféle historista forráskritikával ki lehet és ki kell küszöbölni, azért hogy megismerhessük a “meztelen valóságot”.

¹⁸ Tudnunk kell, mi történt valójában 1956-ban. Hegedűs B. András a forradalom tizenhárom napjának kutatási sajátosságairól, a fehér foltok eltüntetésének nehézségeiről. *Népszabadság*, 1995. október 24.

¹⁹ Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz. 88-94; Hanák Gábor – Kövér György: Biográfia és oral history. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995, Osiris – 1956-os Intézet. 92-101; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés...* 128-145; Tóth Eszter Zsófia: Klió és az oral history. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165–177.

²⁰ Beszámoló az Intézet 1993-1994. évi tevékenységéről. In: *Évkönyv. III.* Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 223-236.

A 20. században a kollektív történelmi emlékezet egyre gyakrabban létesített térbeli emlékezeti helyeket.²¹ Az emlékhelyek történelmi jelentéssel felruházásában az 56-tal foglalkozó történészek is kivették részüket, elég csak azokra az írásokra gondolni, amelyek elsősorban az erőszakos cselekmények vidéki vagy budapesti helyszíneivel foglalkoznak. Ezzel párhuzamosan számos “emlékezhely-teremtő”, elsősorban az 56-os identitást részben megjelenítő veteránszervezetek közül, szembekerült a hivatásos történetírással. Amellett, hogy ezek a szervezetek politikai értelemben marginalizálódtak, tagjaik közül sokan nem érezték sajátjuknak sem a létrejövő emlékműveket, sem az 56-ot elemzés tárgyává tevő történetírást. Ahogy Boros Géza 56-os emlékművekről szóló könyvében megfogalmazta: “A nyilvános pályázatokon sorra elvérezték a veteránok ízlésvilágához közelebb álló – anakronisztikus formanyelvű – realista – naturalista alkotások. 1956 köztéri legitimációjában az ‘56-os szervezetek ízlésvilága nem tudott teret nyerni. [...] Számukra a megemlékezés fő terepe az emlékállítás perifériája, a kopjafa- és a szöveges emléktábla-állítás maradt.”²² Mindezt az “56-os hősi galéria” egyik főszereplője, a “pesti srác” kultikus alakja kapcsán írja.

A “pesti srácok” mítosza a történetírás és a “nem-hivatásos” emlékezők konfliktusaként jelent meg, és komoly hatással volt 1956 rendszerváltást követő történetírására is. A fontos problémakörre, miszerint az 56-os identitással rendelkezők egy jelentős része és a történetírás között konfliktus keletkezett, Litván György már igen korán felhívta a figyelmet.²³ A konfliktus talán azért is vált egyre élesebbé, mert az 56-tal foglalkozó hivatásos történetírók fokozatosan eltávolodtak a mártírológiától, még akkor is, ha sokakat közülük részben a mártírums hatása indította el egy adott téma kutatásában. A normatív keretben keletkezett 56-os hősköltemények nem találkoztak, nem találkozhattak a forrásokon nyugvó, többnyire pozitivisták történetírásokkal. Ennek talán egyik lehangosabb – sajtóban is megjelenő – konfliktusa a “pesti srácok”, illetve a “pöttömök forradalma” jelisével összefoglalható vitában jelent meg, és abba torkollott, hogy a történetírásban mítoszaikat nem találó emlékezőkre is hivatkozva a politika új intézetet gründolt.

Persze nemcsak a “pesti srácok” mítosza hatott az 1956-ról szóló 1989 utáni történetírásra témaválasztását tekintve. Litván György “Mítoszok és legendák 1956-ról” című tanulmányában összefoglalja azokat a legfontosabb ábrázolásokat és hiedelmeket, amelyek

²¹ Gyáni Gábor: Történetírásunk... 90; Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás...* 45-76.

²² Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 123.

²³ Litván György: Az 1956-os magyar forradalom hagyománya... 15; Uő: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. Bevezető előadás “Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” című konferencián. In: *Évkönyv. V. 1996/1997*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 23-26.

mind a mai napig élnek a nem-hivatásos emlékezők fejében illetve a kollektív emlékezetben. Ezek címszerűen: a munkástanácsok mítosza, az írók mítosza, a pesti srácok mítosza, a “forradalmi város – békés vidék” mítosza, a “tisztá forradalom” mítosza, a “példátlan nemzeti egység” mítosza, a “polgári forradalom” mítosza és az “ellenforradalom” ellenmítosza.²⁴ A tanulmány joggal nevezhető az 1956 befogadástörténetéről szóló elemzések egyik fontos kiindulópontjának is, mivel addig ez a fontos megközelítés szinte teljesen hiányzott 1956 történeti irodalmából. A hagyományos megközelítés szerint a történész feladata ezekkel a mítoszokkal kapcsolatban abban merül ki, hogy megcáfolja azokat, és az elmúlt évtizedben létrehozott adattárak bőséges anyaggal is szolgálnak ehhez a feladathoz.

Azonban ebben az értelmezési keretben a “mítoszok” és “legendák” az “adáshiba” részei, akárcsak a visszaemlékezésekben a “reflexió” és a “szubjektivitás”. Az “adáshibát” pusztán eltüntetni szándékozó megközelítésből kitörésre az 56-ról szóló irodalomban talán legpregnansabb példa Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne könyve, ami egyben a magyarországi oral history úttörő munkájának is nevezhető.²⁵ A szerzők – eltávolodva a magyarországi oral history-ra még a kilencvenes években is jellemző historista felfogástól – az emléket időnként (de nem mindig következetesen) nem a múlt pusztá felidézéseként, hanem valamilyen hatásra történő megkonstruálásaként kezelik, ezzel is közeledve a nemzetközi történeti irodalomban jelentős befolyással bíró kognitív kultúraértelmezésekhez. A könyv egyik fontos témája nem a “ténytörténet”, hanem az “emlékezet”, a korábban adáshibaként kezelt reflexiók és a szubjektivitás. Leegyszerűsítve: nem az, hogy mi történt, hanem az, hogyan mesélik el a történeteket. Ugyanebbe a tendenciába sorolható Rainer M. János műhelyszemináriuma, amely az Oral History Archívum önéletrajzírói pályázatára beérkezett írásokat vizsgálja megéleltörténeti szempontból is.²⁶ Ez utóbbi két vállalkozás az 56-ról szóló történeti irodalomban alig érvényesült “társadalomtörténeti fordulatra” adott válaszként is értelmezhető. Az egyik első, aki felhívta a figyelmet arra, hogy 1956 történetírásában társadalomtörténeti elveket is érvényesíteni kell, talán nem véletlenül Timothy Garton Ash volt, aki 1996-ban így fogalmazott: *“Ahhoz, hogy megértsük az egész jelenséget, meg kell ismernünk az emlékezet történelmét, az 1956-ról élő oly különböző*

²⁴ Litván György: Mítoszok és legendák 1956-ról. In: *Évkönyv 2000. VIII. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 205-218.

²⁵ Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

²⁶ Erről lásd: Mindennapi életutak, életstratégiák a XX. században. In: *Évkönyv. VII. 1999.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet. 183-214; ill. *Évkönyv. VIII. 2000...* 171-202.

emlékek történelmét is”.²⁷ Úgy vélem, a két fenti magyar példa ebbe az irányba mutat, és jelzi azt a kacskaringós utat is, amit 1956 történetírása a mártírológiától az eseménytörténeten keresztül az emlékezet kutatásáig megtett. Ezt a megközelítésbeli fordulatot érzékelteti az a vita is, amely György Péter “Néma hagyomány” című könyve kapcsán az *Élet és Irodalom* hasábjain folyt és középpontjában 1956 emlékezetének ábrázolása állt.²⁸

Banális, mégis sokan hiányolják, hogy az 1956-os forradalom emlékezete nem egyesíti, hanem megosztja a politikai vagy tudományos közvéleményt, még akkor is, ha 1956-ban sem egyesítette. Miért egyesítené egy olyan sokféle identitást létrehozó és jelentést hordozó történés évtizedekkel később az embereket, ha magában a korban is különböző törésvonalak mentén zajlott? 1956 történetírásában a rendszerváltás óta olyan tendencia is leírható, amely a kérdés kapcsán nem feltétlenül erre a kérdésre akar válaszolni, hanem a kérdés megszületésének körülményeit vizsgálja. Ugyanakkor az 1989 után keletkezett, 1956-ról szóló ábrázolások felosztása az egykori törésvonalak mentén figyelmen kívül hagyhatja azokat a társadalmi, ideológiai, sőt tudományos életben bekövetkezett változásokat, amelyek hatására szintén eltérő módon konstruálták meg 1956 képét. Ez utóbbi felosztás hajlamos figyelmen kívül hagyni azokat a diszkontinuos, 1956-ban vagy azt követően fontosnak tartott jelenségeket, amelyek 1956, sőt 1989 után sem találhattak befogadóra.²⁹ Ez utóbbi ábrázolás ahhoz a beszédmódhoz is alkalmazkodik, amely elfogadja, hogy 1956 és 1989 között mindenki számára minden szempontból “megállt az idő”, vagyis ugyanaz a társadalom, ugyanazon törésvonalak mentén élte meg 1989-et, mint amelyik 1956-ot.

1956 mítosz, sőt, egymást átszövő mítoszok halmaza. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne léteztek volna, illetve nem léteznek azok az emberek, akik 1956-ot megélték, ugyanígy ne léteztek volna vagy léteznének azok a helyszínek, amelyek közül mára sok az emlékezet helyévé vált. Azonban 1956 szereplői, helyszínei és történései az utókor számára elsősorban azokban a konstrukciókban jelennek meg, amelyek megalkotásában nagy szerepe volt a közmeg(nem)egyezésnek és a különböző tudományos (elsősorban politikatörténeti) meggyőződéseknek. Mindemellett sem az 50-es évek, sem az 1956 és 1989 közötti magyar társadalom nem írható le kizárólag diszkontinuos vagy éppen megszakítások nélküli,

²⁷ Timothy Garton Ash: Zárszó. In: *Évkönyv. V. 1996/1997...* 309-312.

²⁸ György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest, 2000, Magvető; Gyáni Gábor: 1956 elfelejtésének régi-új mítosza. *Élet és Irodalom*, XLV. évf., 6. sz., 2001. február 9; Litván György: Az elnémult hagyomány; K. Horváth Zsolt: Ami személyes és ami kollektív. *Élet és Irodalom*, XLV. évf., 15. sz., 2001. április 13.

egyirányú folyamatokkal, sem makro-, sem mikroszinten. Ez utóbbi okok miatt is az 1956-ról szóló legendák és mítoszok képlékenyen változtak, és maga ez a változás is legitim terepe a történettudományi elemzésnek.

1956 történetének egyoldalú és korlátozott értelmezését adja az az elemzés, amely az állampárt, az 1956-hoz kapcsolódó intézmények, vagy személyek (zömmel politikusok) elsősorban politikatörténeti ábrázolására koncentrálna. 1956 megítélése, az 1956-ról való véleménynyilvánítások, 1956-nak a különböző generációk és társadalmi csoportok identitásában betöltött szerepe egymással szorosán érintkező elemzésekre adnak lehetőséget. Ugyanígy érdekes vizsgálati kérdés lehetne, hogy a társadalom különböző tagjai vagy csoportjai hogyan próbálták megőrizni autonómiájukat 1956-ban, miként hatottak a különböző 1956-os intézmények a társadalmi csoportok közötti határok meghúzására, az azok közötti különbségtételre, illetve 1956 hogyan változtatta meg az állampárt által is meghatározott uralmi rendben létrejött sajátos identitásokat. Ezáltal vizsgálhatóvá válna az is, hogy mi alapján soroltak valakit – különböző kontextusokban – az “56-osok” közé, vagyis mi teremtette és változtatta folytonosan az “56-os” fogalmát. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata nemcsak abba a tendenciába illeszkedne, amely szerint a történések külső, “objektív” leírását, a belső, “szubjektív” megközelítések váltják fel, hanem az “56-os mítoszok” és “56-os identitások” történeti nézőpontból felmutatott sokféleségének ábrázolása – a politikai és társadalmi identitás összetett és számos szférát átszövő jellege miatt – közelebb vinné egymáshoz a politika- és társadalomtörténeti törekvéseket, legyen szó az emlékezőkről, az emlékeztetőkről, a felejtőkről, vagy éppen 1956 történetírásáról a rendszerváltás óta.

Évkönyv 2002, Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 215–224. o.

²⁹ Példának okáért ezek közé a jelenségek közé is sorolható a “munkásönigazgatás” mítosza, amit a sokak által kizárólag “alulról szerveződött” intézményként ábrázolt, 1956-os munkástanácsokhoz kapcsoltak és nem volt egyeztethető sem a tervgazdasági, sem a piaczgazdasági viszonyokkal.